
Jiří Slavík

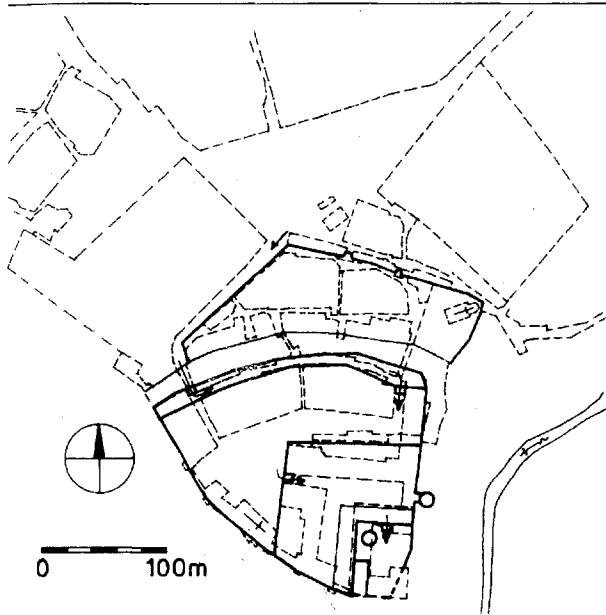
K URBANISMU OPOČNA DO 18. STOLETÍ A STAVEBNÍMU VÝVOJI HRADU

Starší urbanismus

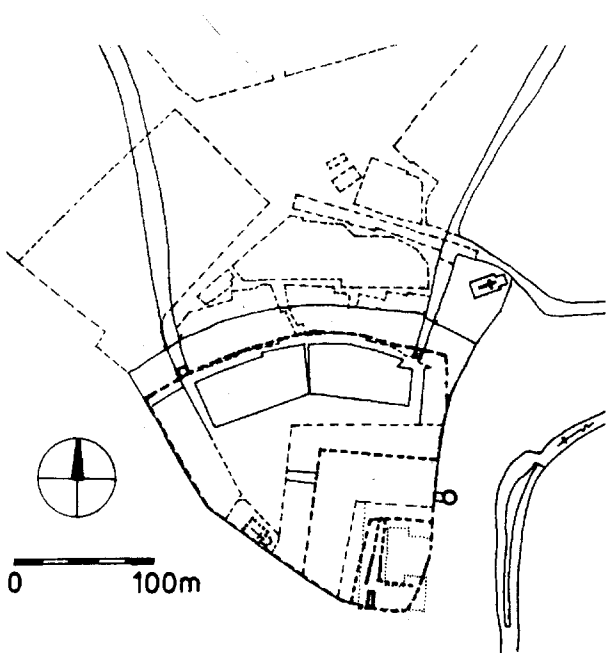
Dnešní město Opočno pod Orlickými horami se rozkládá na západním okraji slánovcové kry, jejíž jižní okraj vystupuje vysoko nad okolní terén a ve východní části nese název Ještětcko-vyhnanický hřbet. Převážná část městské zástavby je od tohoto zalesněného hřbetu oddělena hluboce zaříznutou kličkou údolí Zlatého potoka, která ze dvou stran chrání jižní část opočenské ostrožny, doširoka otevřenou a pozvolna se snižující směrem k severozápadu. Tato terénní konfigurace ovlivnila podobu silniční sítě i samotného sídliště, které ve středověku získalo podobu hradu a k němu připojeného podhradního městečka.

Poznání urbanistického vývoje Opočna ustrnulo na téměř sto let na představách, zformulovaných velkým historikem českých hradů Augustem Sedláčkem.^{1/} Ten vytvořil následující představu vývoje města a hradního areálu: Nejjižnější část širokého ostrohu zaujal přirozeně hrad a jeho opevnění končilo širokým, dodnes dochovaným příkopem, jehož vnitřní hranu obíhá ulice Hradební. Středověké městečko se rozkládalo před tímto příkopem mezi dnešní Zámeckou ulicí, Bašteckou ulicí a areálem farního kostela Panny Marie (obr. 1). Do hradního areálu ve vstupovalo branou mezi dnešními domy čp. 6 a 34, cesta se ostře otočila k východu a sledovala hranu příkopu až někam do dnešní ulice Tomkovy, pak se opět zahнула k západu a vstoupila do volného prostoru předhradí, na jehož západním obvodu stály vedlejší obytné a skladovací objekty. Následovala další otáčka do brány v místech soutky mezi úředním domem čp. 2 a jízdnou. Na středním hradním nádvoří se tato komunikace setkala se strmou stezkou z údolí Zlatého potoka a přes vnitřní příkop prošla poslední branou na vnitřní nádvoří hradu. Vnitřní zástavbu hradu tvořily podle Sedláčka pouze palác v jihozápadním nároží a velká věž (obr. 1). K podobnému názoru došli pro období do roku 1500 i Rostislav Pešek (v roce 1968) a nezávisle na něm i František Musil.^{2/} Oba badatelé pak pro 16. století navrhují model translace městečka do prostoru předhradí a počítají se vznikem ulicového tržního náměstí. Důvod translace však neuvádějí.

Tyto teorie mají několik závad. Sedláčkova teorie vychází z představy jednorázově vzniklého města, které by mělo zcela nepřehlednou zástavbu s úzkými lomenými uličkami a zcela by postrádalo tržní náměstí uvnitř hradeb. Tržní prostor přitom byl nejdůležitější plochou města. Naopak silně opevněný prostor předhradí je předimenzovaný a vlastně nevyužitý. Je nutné připomenout, že plocha Sedláčkem vymezeného předhradí musela být rozdělena. Příchozímu po průchodu první branou muselo něco zabránit vstupu do vlastního předhradí. Přístupová cesta za první branou tak složitě obchází předhradí, aby návštěvníka přivedla do obrovského prostoru, o jehož zástavbě nemáme vcelku představu, pomineme-li hradní kapli sv. Ondřeje a obydlí čeledí. Je to prostor, jehož využití sám Sedláček zpochybňuje. Přitom nevíme, kdy měšťané pronikli do

Obr. 1.
Náčrt rozsahu a opevnění hradu a rozsahu města podle A. Sedláčka (zakresleno do indikační skici stabilního katastru z r. 1840).
Silnou plnou čarou opevnění hradu a městečka a předpokládané stavby uvnitř hradu. Poloha velké věže je hypotetická. Slabě čárkované zástavba v roce 1840.

Obr. 2.
Náčrt rozsahu a podoby hradu a městečka před stavbou renesančního zámku.
Plnou silnou čarou dochované části hradu, čárkovanou opevnění hradu a městečka. Plně tence cesty, městský příkop a zastavěné plochy městečka, čárkované předpokládaný rozsah hradních příkopů.

tohoto areálu a zaplnili jej svými stavbami. Zvláštní je, že v prostoru takto předpokládaného předhradí najdeme nejméně dva renesanční domy (čp. 13 a 15) a že do této plochy lze s trochou obratností vsadit všech 27 sousedských i tři panské domy, zmiňované v urbáři z roku 1598.^{3/} Přitom v prostoru před velkým příkopem nenalezneme kromě kostela Panny Marie a zámeckého letohrádku jedinou stavbu z doby před počátkem 17. století. Charakter i stavební detaily dodnes stojících přízemních roubených objektů napovídají jejich vzniku až v 18. století a mladších obdobích. Farní kostel Panny Marie je v roce 1598 lokalizován za město,^{4/} tedy mimo jeho obvod. Současně je na všech rekonstrukcích plocha města na severozápadě nelogicky zúžena a případnému útočníku je ponechán zcela volný nástupní prostor po západním okraji ostrožny až k 1. hradní bráně. Hlavní přístupová komunikace, kolem níž by bylo možné předpokládat založení tržního prostoru, obchází městečko při opevnění.

Pochybnosti o Sedláčkem i Peškem a Musilem předloženém vývoji města lze odstranit následující teorií:

1. Středověký hrad zaujímal prostor dnešního vnitřního zámeckého areálu, vymezeného východním okrajem kostela Nejsvětější Trojice, severozápadním nárožím úřednické budovy čp. 2 a severovýchodním nárožím pivovarského dvora.

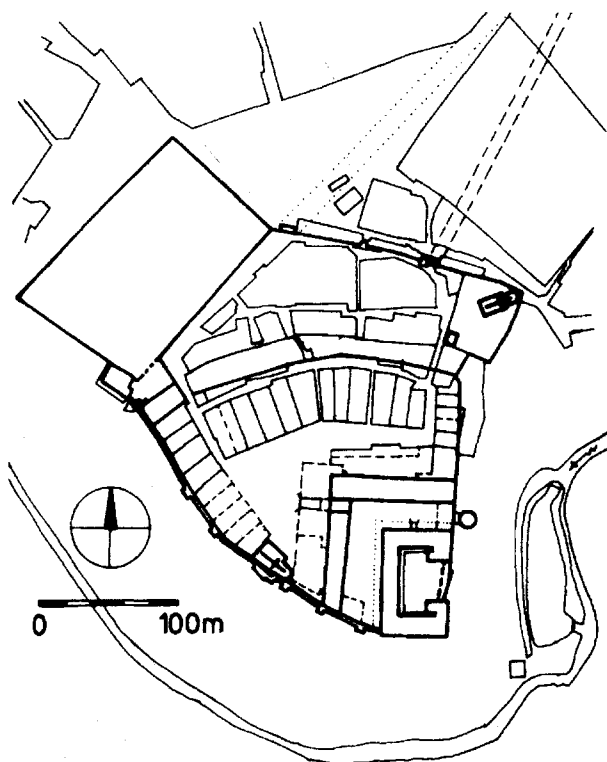
2. Nevelké podhradní městečko vyplnilo při svém založení někdy v 1. polovině 14. století zbývající prostor po velkém příkopu.^{5/} Rozměry příkopu byly hlavním prvkem opočenské fortifikace, doplněné jen formálně dřevěným opevněním, které mělo především právní význam hranice mezi městem a volnou krajinou. Do prostoru městečka se již nevešel sakrální areál s farním kostelem Panny Marie a byl vysunut před fortifikaci (obr. 2). Pro srovnání této situace nemusíme chodit daleko. Obdobně byl, byť z jiných příčin, vysunut mimo městský půdorys i farní kostel nedaleké Dobrušky. Situace s náměstím charakteru široké ulice a nevelkým počtem domů, větší význam hradu než městečka a současná existence většího městečka (Dobrušky) na panství dovolují Opočno zařadit do pracovní kategorie hradních městeček.^{6/}

3. Ve druhé polovině 16. století došlo k velké přestavbě panského sídla a jeho zázemí. Nejprve byl v letech 1560–67 vystavěn renesanční zámek s hospodářskými objekty pivovaru a konfren v předhradí.^{7/} V nároží mezi těmito budovami vznikla brána, přístupná po kamenném klenutém mostě o 2 obloucích.^{8/} Zámecký areál záhy doplnila velkolepě pojatá rodová pohřební kaple Nejsvětější Trojice, údajně stavěná od roku 1567.^{9/} Její oratoř byla snad až dodatečně spojena se zámekem krytou chodbou. Na samém počátku následujícího století byl před městskými hradbami zřízen půvabný letohrádek (1602) a u něj pravidelná zahrada. Vzorem pro tento komplex se stal Královský letohrádek v Bubenečské oboře u Prahy.^{10/} Letohrádek byl se zámekem propojen krytou chodbou, kterou lze vykládat i jako příznak dobového strachu a snahy po zabezpečení případného úniku z residence. Tímto zásahem byla vymezena nová plocha pro rozvoj města, ohraničená na severu novou hradbou s dvojicí bašt (Umbule a bašta u východní branky).^{11/} Hlavní brána byla umístěna při východním nároží zahrady.^{12/} Hlavní přístupová komunikace městečka se přimkla k ohrazení panské zahrady (obr. 3). Provoz reprezentačního panského sídla si vyžádal přesunutí části hospodářského zázemí do nového dvora v údolí západně od zámku (původní Podzámčí, včetně Pálenky) a projevil se i ve zřízení ovocné zahrady při dobrušské cestě. Nejvyšší nároky Trčků na repre-

sentaci se v samém závěru jejich epochy odrazily ve stavbě míčovny v sousedství letohrádku a ve zřízení dvojice velkolepých obor, tzv. staré v údolí pod sídlem a na západní straně, a nové na jih od Opočna.

4. Když byl v sedmdesátých letech 17. století zřízen mimo město při dobrušské cestě kapucínský klášter, neváhal tehdejší architekt (snad sám Minelli) navrhnout i nové, vsutku reprezentační náměstí. Téměř do jeho těžiště pak Giovanni Baptista Bulla staví na počátku století následujícího mariánský sloup, monumentálnější obdobu sloupu v Chlumci nad Cidlinou^{13/}. Klášter a jeho zahrada vznikly na místě panského sadu, stodol a zčásti na pozemcích předměstských domků.^{14/}

O podobě nového náměstí nás zpravuje poškozený plán z 1. poloviny 18. století.^{15/} Západní stranu náměstí na něm tvoří zeď zámecké zahrady, plocha krásného barokního domu čp. 141 na západním konci severní fronty je dosud volná, jako nezastavěné jsou vyznačeny i další plochy v této frontě. Naproti klášteru stojí nejméně dva dvory se stodolami.^{16/} Jediným nedořešeným místem nového náměstí byl styk s opevněním u hlavní městské brány a blokem starších městských domů, k němuž byly přiloženy masné krámy, na samém konci 19. století nahrazené budovou městské spořitelny.

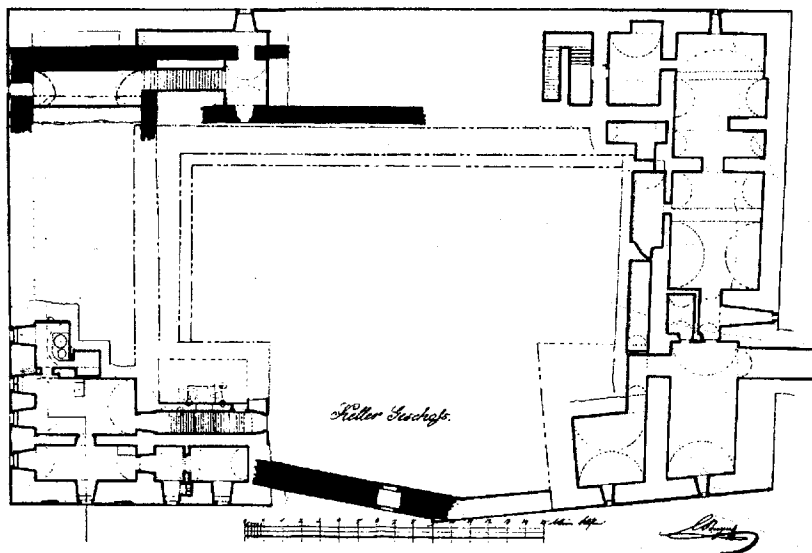
Obr. 3.
Náčrt rozsahu a podoby zámku a městečka na počátku 17. století. Silnou čarou objekty zámku, kostel a opevnění města. Slabě čárkovaně a tečkovaně prodloužení směru nynější Dobrušské ulice. Vyznačena hypotetická rekonstrukce parcelace města, plně dodnes existující hranice parcel, čárkovaně hranice rekonstruované.

Stavební vývoj hradu do roku 1560

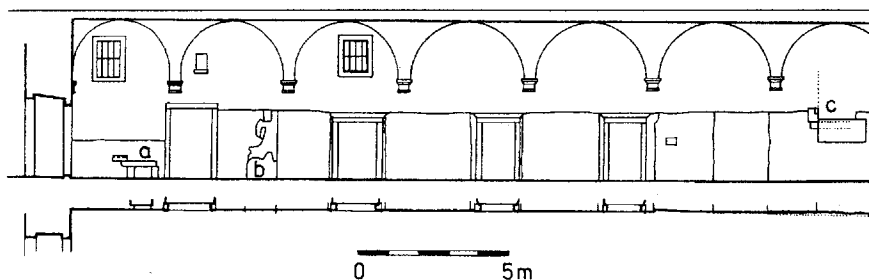
Hned na začátku je nutné říci, že naše poznání předhusitského hradu má jen nejobecnější rysy: hrad byl umístěn v zadní části ostrožny a obsahoval mimo jiné i kapli svatého Ondřeje. Jediný doklad její existence známe z dosud nevydané deváté knihy erekní k roku 1405^{17/} nebo 1408–9^{18/}, kdy při ní bylo zřízeno dvojí hradní kaplanství. Tato kaple je tradičně kladena do míst závěru nynějšího kostela Nejsvětější Trojice. Lze si však jen těžko představit, že by předhusitský hrad měl kapli mimo hradní jádro anebo že by hradní jádro mělo takové rozměry, že by dosahovalo prostoru dnešního Trčkova náměstí.^{19/} Je nutné předpokládat, že uvnitř hradu byla obytná budova – palác a snad i další stavby. Jinou hradní stavbou té doby byl dům holomčí, v němž v roce 1394 Půta starší z Častolovic a jeho syn Půta mladší sepsali dlužní smlouvu opočenského faráře Janka s pannou Žofkou z Vrchovnice.^{20/} Dó provedení archeologického nebo geofyzikálního průzkumu zůstane otázkou, jak hrad přesně vypadal a jak se v jeho stavební podobě projevilo dobytí husitskými vojsky v roce 1425.^{21/}

Mnohem lépe známe pohusitský hrad. Především v této době musel již existovat severní příkop vnitřního hradu. Známe i část východní obvodové hradby, která až do roku 1878 vytvářela 5 metrů vysoké ohrazení nádvoří.^{22/} Dalším hmotným dokladem je dosud opomíjený sklep s valenou lomenou klenbou kladenou do bednění, umístěný v jihozápadním nároží zámku (obr. 4).

OPOCZNO

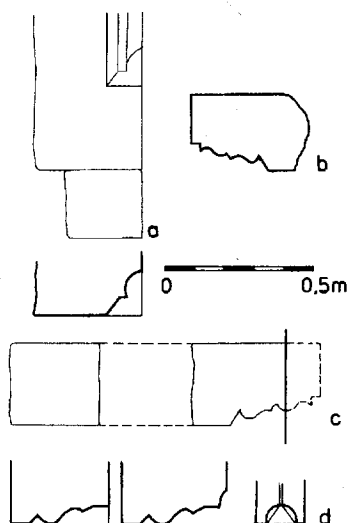

Obr. 4: Půtdorys sklepů po roce 1850. V archivním plánu (SOBA Zámorsk, Vs Opočno, Mapy a plány) zvýrazněny obrysy zdiva, dokreslena hradba na východní straně nádvoří a vyčerněny zjištěné středověké konstrukce.

Obr. 5: Západní rameno arkády (jižní část): a) okénko sklepa, b) stopa po kolmé zdi, c) okenní ostění.

Při stavbě zámku byla východní stěna sklepa posunuta směrem k západu a sklep byl současně prohlouben. Další nálezy středověkých konstrukcí hradu byly překvapivě učiněny v roce 1997 při opravě omítek v přízemí západního křídla arkády^{23/} (obr. 5). V její jižní polovině se objevilo kamenné opukové zdivo, směrem k severu s odlámaným lícem. V tomto zdivu se u elektrorozvodné skříně nachází zlomek parapetu a dolní část jižního ostění okna, jehož parapet a pravé ukončení byly zničeny elektrorozvodnou skříní. Horní část okna nebyla odhalena. Ostění okna bylo profilováno okosením, stezkou a vyžlabením. Tato zeď je na jihu ukončena stykem s příčnou zdí. Pouze v druhotné poloze byla zdokumentována dvě goticko-renesanční ostění téměř shodné složitější profi-

Obr. 6: Architektonické články trčkovského hradu: a) okno v arkádě, b), c) ostění v jižní stěně arkády, d) okno arkýře v kruhové věži. Všechny kresby J. Slavík.

laidné půdorysy trojice místností, nízké klenby ve dvou místnostech dané existencí mezipatra stříbrnice a konečně v zámecké budově ojedinělou traktovou zeď.^{24/}

Poslední stavbou pohusitského hradu je válcová, do svahu vložená věž s arkýřem v posledním podlaží. Vzhledem k její poloze se lze domnívat, že šlo o věž studniční, obdobnou věži karlštejnské a teprve po stavbě renesančního vodovodu proměněnou ve vězení a sirotčí sklep.^{25/} V arkýři věže se nalézají původní okna, rozdělená kamenným křížem na dvě veliká okna v dolní části a trojici čtvercových okének v horní části. Ostění byla profilována simou v okosení, dalším okosením, stezkou a vyžlabením. Sloupek okna je složen ze dvou jednostranně vyžlabených kusů. Další dva jednoduše okosené kusy okenních ostění jsou známy jen z fotografií. První se nachází kdesi

v líci jižní stěny pivovaru, druhé ostění bylo do počátku osmdesátých let zazděno v líci opěrné zdi zámecké terasy.^{26/}

Z hradní stavby se dochovaly i dva prvky vnitřní výbavy. Prvým je již dříve publikované kované dveřní křídlo, umístěné do roku 1995 v portálu sakristie kostela Panny Marie a nyní uložené v jeho interiéru.^{27/} Toto bohatě zdobené dveřní křídlo bylo určeno do sedlového portálu (obr. 7). Vysoká kvalita výzdoby napovídá, že dveře se nacházely uvnitř reprezentačních prostor hradu. Druhá památka má obdobný charakter a až do posledního stěhování zámeckého archivu byla zcela neznámá a nepřístupná. Jedná se o kovanou součást dveří bývalého archivu v suterénu jižního křídla zámku, totiž o přítažný kruh, nasazený na zdobně prosekávané kruhové podložce s vročením ANNO DOMINI 1538 (obr. 8). K tomuto datu lze vztáhnout i dosud opomíjený údaj Antonína Flesara o tom, že Zdeněk Trčka z Lípy (†1543 na Vlašimi) z gruntu, tedy od základů, nově stavěl zadní díl opočenského zámku. Flesar tento údaj uvádí všeobecně v době po roce 1527.^{28/} Slohový charakter všech kamenických článků nalezených v roce 1997 tomuto datování neodporuje. Přední severní část hradu, zbořená v letech 1560–67 mohla pak obsahovat ještě starší stavby, možná ještě předhusitského původu.

Jak tedy vypadal předchůdce dnešního zámku? S největší pravděpodobností tihnul pohusitský hrad k pravidelné dispozici, zdůrazněné velkoplepou renesanční zámeckou stavbou. Vlastní hradní jádro mělo téměř obdélný tvar, jeho obvod na jihu a východě omezovaly strmé stráně údolí Zlatého potoka, na severu a západě hradní příkop. Západní okraj jádra středověkého hradu lze položit do vzdálenosti maximálně 5 metrů od dnešního západního křídla zámku. Před hradním jádrem se rozkládalo předhradí vybavené technicky náročným objektem válcové studniční věže. Lze předpokládat, že komunikační schéma hradu se víceméně krylo s dnešním. První hradní brána stála v severním prodloužení renesančních koníren.

Dostatečná pozornost nebyla dosud věnována renesanční stavbě zámku a jeho dalšímu stavebnímu vývoji. Zčásti to bylo způsobeno dlouhodobou nepřístupností zámeckého archivu, ovšem i bez zpracování historických pramenů mohla a měla být prováděna stavebně historická zkoumání i uměnovědné rozборы. Dvoupatrová sloupová arkáda s dvojnásobným rytmem sloupků a rovným nadpražím posledního patra, nejstarší na území tehdejšího českého království^{29/} si to zajisté zaslouží. I proto bude nutné na základě nového zaměření zámeckého areálu a podrobného průzkumu zámeckého archivu zpracovat podrobný stavebně historický průzkum a jeho výsledky pak zpřístupnit veřejnosti.

Poznámky

- 1/ August SEDLÁČEK, *Hrady, zámky a tvrze království českého II: Hradecko*, Praha 1883, s. 39–41. Sedláčkův náčrsek vychází z plánu města z roku 1808, uloženého ve fondu Velkostatek Opočno ve Státním oblastním archivu v Zámrsku (dále SOB A Zámrsk, Vs Opočno), Mapy a plány (prozatím bez inventárního čísla). Za zpřístupnění tohoto plánu a dalších map a plánů děkuji pracovníkům archivu.
- 2/ Srovnej příspěvky ing. Václava MAREŠE, *Historický vývoj města Opočna a Františka MUSILA, K otázkám nejstarších písemných zpráv o Opočnu a jeho podobě, formování středověkého města a vztahu k hradišti* v tomto sborníku.

Obr. 7:
Železné dveře
z kostela Panny Marie
(foto PÚ Pardubice, J. Slavík).

Obr. 8:
Detail dveří s datací 1538
(foto PÚ Pardubice, M. Křištof).

- 3/ Při záchranném archeologickém průzkumu v domě čp. 9 bylo v roce 1996 zjištěno, že dnešní západní hranice parcely byla respektována již ve 14. století. Ústní informace Bohumila Dragouna.
- 4/ Antonín FLESAR, *Popis historicko-archeologicko-statistický okresu Opočenského*, Hradec Králové 1895, s. 104. Podobně je kostel uveden i ve starším urbáři, údajně z roku 1542 (ve skutečnosti pochází z doby kolem r. 1580, za upozornění děkuji PhDr. J. Šulovi CSc.): „...kostel... založení Matky Boží na Předměstí“. *Pamětní kniha fary v Opočně 1838–1898*. Státní okresní archiv Rychnov n. Kněžnou, Archiv děkanství Opočno (dále SOKA RK, ADO), inv. č. 1338/3, f. 41, zápis J. M. Roštlapila.
- 5/ Příkop byl pravděpodobně jeho nejlepší ochranou před vnějším nebezpečím.
- 6/ Stranou pozornosti dosud stál městský příkop. Pochybují o jeho starším původu, na který zdánlivě ukazují jeho rozměry – z období před 13. stoletím nemáme dosud ze zastavěné části Opočna žádné archeologické nálezy (ústní sdělení B. Dragouna). Alexandra RUSÓ, Jan SMETANA, *Zaniklé městečko pod Házmburkem (K olázce tzv. latránů a opevněných podhradí)*, in *Archaeologia historica* 19/94, Brno 1994, s. 319–326, zejména s. 330–332. Plocha městečka Opočna činí asi 1,6 ha a mezi zkoumaným vzorkem patří mezi větší, větší je i počet domů.
- 7/ Klenba konírný má archaický vzhled. Prozatím nelze vyloučit možnost jejího vyššího stáří.

-
- 8/ Jen tak lze vysvětlit existenci dvou původně samostatných sklepů, vystupujících z půdorysu úřednického domu čp. 2.
 - 9/ A. FLESAR, *Popis historicko...*, s. 100. V urbáři opočenského panství, tradičně datovaném k roku 1542 je nutné přezkoumat údaj o tom, že „*před 2 roky nechal Jan Trčka kostel přestavěti*“, uvedený in *Pamětní kniha...*, SOKA RK, ADO, inv. č. 1338/3, f. 201.
 - 10/ Pavel PREISS, *Italové v Praze*, Praha 1986, s. 60.
 - 11/ Koncepce opevnění hradbou s půlkruhovými baštami byla v té době již beznadějně zastaralá.
 - 12/ Na její osu směřuje západní část dnešní Dobrušské ulice. Střední úsek ulice mříí na průjezd druhé brány u kostela Panny Marie, zbořeně v roce 1905. V jejím sousedství vystoupila na opočenské návrší i solnická cesta.
 - 13/ A. FLESAR, *Popis historicko...*, s. 106.
 - 14/ SOKA RK, ADO, *Pamětní kniha...*, inv. č. 1338/3, f. 218. Z existence domků před kostelem P. Marie (již mimo hradební obvod) lze usuzovat na spíše symbolický charakter fortifikace nedlouho po jejím vzniku.
 - 15/ Dosud neoznačený plátnem podlepený plán je uložen v SOBa Zámrsrk, Vs Opočno, Mapy a plány, prozatím bez inventárního čísla.
 - 16/ V místech dnešního Kodymova Národního domu stál dvůr hejtmána Philippiho.
 - 17/ Josef KURKA, *Archidiakonáty kouřimský, boleslavský, hradecký a diecéze Litomyšlská, Místopis církevní do r. 1421*. Kolín 1914, s. 534.
 - 18/ A. FLESAR, *Popis historicko...*, s. 23 a 100.
 - 19/ Obdobně situace hradu s kaplí či kostelem v předhradí mají často mladší, pohusitský původ, ale i odlišné podmínky vzniku. Na Zelené Hoře byl na hradní kapli nového hradu přeměněn po husitském zničení nedalekého cisterciáckého kláštera jeho laický kostel. Na Kunětické Hoře je perněstejská kaple svatě Kateřiny z počátku 16. století umístěna v přední části hradu, nemůžeme však vyloučit existenci ještě jedné, soukromě kaple ve vnitřním hradě. Kaple v přední části hradu Krasíkova (Švamберку) vznikla v 16. či 17. století nástavbou pozdně gotické dělově bašty. Ve Všerubech stojí na předhradí románský tribunový kostelík. Na moravském Bítově je kaple reliktem raně středověké situace přemyslovského hradu. Za konzulaci problematiky děkují PhDr. T. Durdíkoví, DrSc.
 - 20/ *Liber erectionum IV*, Pragae 1883, s. 409.
 - 21/ A. SEDLÁČEK, *Hrady, zámky...*, s. 47.
 - 22/ SOBa Zámrsrk, Vs Opočno, Mapy a plány (zatím bez signatur). Plány zámku (vodoznak 1851).
 - 23/ Jiří SLAVÍK, *Nálezová zpráva č.j. POP155/97SoK, Opočno p. O. h., Dokumentace zdíva přizemí pod arkádou a průjezdu*. Uloženo v archivu spisové a výkresové dokumentace Památkového ústavu v Pardubicích (dále PÚ Pardubice, ASVD).
 - 24/ Přesný rozsah středověkých konstrukcí bude možné určit až po provedení dokonalého zaměření zámku.
 - 25/ Roštlapilův výpis z urbáře z roku 1598. SOKA RK, ADO, *Pamětní kniha...*, inv. č. 1338/3, f. 23.
 - 26/ PÚ Pardubice, ASVD, Spisy Opočno – zámek, pivovar.
 - 27/ Jiří SLAVÍK: *Neznámé kovářské dílo z Opočna*, Zpravodaj muzea v Hradci Králově 19/1993, s. 107–110.
 - 28/ A. FLESAR, *Popis historicko...*, s. 35.
 - 29/ Přehledně o obdobích Pavel VLČEK, *Encyklopedie českých zámků*, Praha 1994, s. 44–47 a Miroslav PLAČEK, *Hrady a zámky na Moravě a ve Slezsku*, Praha 1996, s. 60.
-